

Оксана Каліщук

„Простори спогадів” Українців та Поляків щодо волинської трагедії: спільне та відмінне

Темою, яка стала каменем спотикання в українсько-польських новітніх міждержавних та міжнаціональних відносинах, на розуміння та пам'ятання якої впливали та впливають передовсім спогади та свідчення очевидців, є Волинська трагедія. Ще польські опозиціонери запитували себе, як довго спогади про «Волинь» визначатимуть ставлення поляків до українців, і, зі свого боку, намагалися зробити залежне від себе, щоб зарадити цій проблемі¹.

Як уже стверджено, що пам'ять про події на Волині нині функціонує виключно завдяки свідченням жертв та очевидців („oral history”). Носіями спогадів та інформації, і водночас прокурорами „правильного тлумачення” теми, стала невелика суспільна група „кресов'яків”, які, зберігаючи пам'ять про страшний злочин, змогли активізувати його на загальнодержавному рівні². Слід пам'ятати, що лєвова частка спогадів, які з'явилися у 80–90-х роках, належить колишнім воякам 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії крайової. Варто констатувати, що саме поляки видали величезну кількість спогадів. Слід також враховувати, що вони розсіяні у різних архівосховищах (в тому числі приватних) та різних виданнях. До прикладу, перший матеріал щодо волинських подій з'явився у восьмому номері „Karty” 1992 р. На думку Ромуальда Нєдзєлька, завдяки практиці збору джерел, послідовно поширюваній деякими архівами (в тому числі Східним архівом у Варшаві, пол. Archiwum Wschodni) та громадськими організаціями, котрі створили на початку 1990-х (вrocławське

¹ A.G., *Przyczynek do dialogu z Ukraińcami*, „ABC” 1987, nr 5, s. 86.

² Є. Білоножко, „Волинь”: польська постпам'ять та українське мовчання. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/26252/Bilonozhko.2.pdf>.

Товариство увіковічення жертв злочинів українських націоналістів, замойське Товариство увіковічення поляків, убитих на Волині та ін.) їх може бути понад 5 тис.³ Серед свідчень жертв та очевидців волинської трагедії, котрі опубліковані останнім часом, чималу частку становлять ті, авторами яких у роки Другої світової війни були малолітніми дітьми і трагічні події вони сприймали крізь призму дитячої психології⁴.

Домініка Ціха вказала на цілу низку мотивів, які спонукали до написання спогадів польських очевидців:

- бажання долучитися до укладання польських списків мучеництва;
- спроба збереження історії найближчої сім'ї і таким чином віддання шани;
- потреба вислову протесту проти фальшування історії і її замовчування;
- внутрішня потреба поділитися досвідом;
- відповідь на прохання і заклики третіх осіб (напр. істориків або рідні, які прагнуть дізнатися історію власних предків);
- відчуття морального обов'язку, обов'язку розповіді про те, що відбулося;
- спроба витіснення травматичних переживань зі свідомості (писання як автотерапія);
- прагнення скерувати попередження до молодших поколінь⁵.

Варто не забувати, що переважна більшість відомих нині свідчень записані уже в 1970-х, 80-х, 90-х роках, а отже вже півстоліття по трагічних подіях. Записувало та зберігало спогади друге покоління, діти тих, хто пережив „Волинь”, перше покоління часто-густо намагалося відмовчуватися. На необ'єктивність авторів спогадів, які пережили війну й ту людську трагедію, що сталося на Волині, в Східній Галичині, Холмщині та Підляшші в 1943–1944 рр., і які писали спогади нерідко через кілька десятиріч по завершенню війни вказував Ігор Ільюшин⁶. У своїх роботах Володимир В'ятрович також неодноразово наголошував: спогади, особливо записані через десятки років після описуваних подій, є доволі непевним джерелом, а тому історики повинні використовувати їх обережно, обов'язково зіставляючи з іншими видами джерел⁷. Роман

³ R. Niedzielko, *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945*, Warszawa 2007, s. 11.

⁴ Як приклад можна згадати видання: *Dzieci Kresów*, t. 1, oprac. L. Kulińska, Kraków 2009; *Dzieci Kresów*, t. 2, oprac. L. Kulińska, Kraków 2006; *Dzieci Kresów*, t. 3, oprac. L. Kulińska, Kraków 2009; *Dzieci Kresów*, t. 4, oprac. L. Kulińska, Kraków 2013.

⁵ D. Cicha, *Język, który niesie świadectwo niemocy – wybrane relacje ocalałych ze zbrodni wołyńskiej i ich poetyka*, „Konteksty kultury” 2016, nr 13, s. 195.

⁶ І. Ільюшин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.*, Київ 2003, с. 44.

⁷ В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війни. 1942–1947*, Київ 2012, с. 21–23.

Кутовий вказував, що ті спогади, що взаємно не перекриваються, не можна відкидати чи переводити на „другі ролі”; вони, цілком можливо, будуть кореспондувати з документами, іншими поодинокими свідченнями, а як ні, то залишаться бодай інформаційним прецедентом про факт⁸. Зрештою, з точки зору методології історичних досліджень тут нічого нового немає.

Аналізу мемуарів щодо волинських подій 1943 р., присвячені розвідки українських – Ярослава Борщика⁹, Марії Денисюк, Володимира Трофимовича, Анатолія Каляєва¹⁰, Оксани Каліщук¹¹, Романа Кутового¹² і польських – Влодзімежа Менжецького¹³, Ярослава Сирника¹⁴ істориків. Спогади свідків волинської трагедії привернули увагу й філологів (Марія Качмар¹⁵, Домініка Ціха¹⁶ та ін.).

Вкажемо, що у значній частині спогади поляків розпочинає розповідь як вони чи їх батьки опинилися на Волині. Чи як у цих випадках у 19 ст.: „Jeszcze mój dziadek Jan Źołnik około 1882 r. przywędrował na Kresy ze wsi Grabówki gm. Stoczek woj. siedleckie. Od właściciela majątków Worona i Rokitnica pana Miłkołowskiego zakupił z grupą chłopów z woj. sieleckiego około 35 morgów lasu”¹⁷, „Nasz przodek [chodzi o Tomasza Trusiewicza (1828–?) według Feliksa Trusiewicza założyciela kolonii Obórki] przybył na Wołyń w I połowie XIX w., gdzieś po powstaniu listopadowym, z Wileńszczyzny, gdzieś z okolic Trok”¹⁸ чи уже у 20 ст. як

⁸ Р. Кутовий, Спогади як джерело даних про цивільні жертви українсько-польського збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки” 2011, № 10, с. 109.

⁹ Я. Борщик, Спогади про Волинську трагедію: спроба верифікації джерел усної історії, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2016, вип. 45 т. 2, с. 84–89.

¹⁰ М. Денисюк, В. Трофимович, А. Каляев, Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни у спогадах, „Наукові записки. Історичні науки Національного університету „Острозька академія” 2008, вип. 12, с. 247–263.

¹¹ О. Каліщук, Пам’ятати не можна забути. Волинські події через свідчення очевидців, „Літопис Волині” 2019, ч. 21, с. 113–119.

¹² Р. Кутовий, Спогади як джерело ланх про цивільні жертви українсько-польського міжнаціонального збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки” 2011, № 10, с. 99–110.

¹³ W. Mędrzecki, *Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Wschodni” 1997, t. 4, z. 1, s. 227–232.

¹⁴ J. Syrnyk, *Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1, s. 368–397; J. Syrnyk, *Postpamięć i świadkowie zastępczy a współczesne opisy tzw. konfliktu polsko-ukraińskiego z okresu II wojny światowej*, „Politeja” 2017, nr 2 (47), s. 215–240.

¹⁵ М. Качмар, Фольклорний наратив про Красний Сад: причини знищення волинського села у квітні 1943 року, „Тоталітаризм як система знищення національної пам’яті: зб. наук. пр. за матеріалами всеукр. науко.-практ. конф. з міжнародною участю” Львів 2020, с. 95–100.

¹⁶ D. Cicha, *Język, który niesie świadectwo niemocy – wybrane relacje ocalałych ze zbrodni wołyńskiej i ich poetyka*, „Konteksty kultury” 2016, nr 13, s. 190–205.

¹⁷ Świadkowie mówią, wybór i oprac. S. Biskupski, Warszawa 1996, s. 12.

¹⁸ Feliks Trusiewicz, Tadeusz Szewczyk, Maria Maleńczak, *Świadectwa zbrodni wołyńskiej*, oprac. K. Bock-Matuszyk, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” 2018, t. 8, s. 224.

урядовці чи осадники: „Moi rodzice przyjechali na Wołyń w roku 1921, bowiem mój tatuś był Legionistą i walczył pod rozkazami Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. Za zasługi poczynione dla Ojczyzny, został zaliczony do grupy wyróżnionej przez nadania ziemskie i tak właśnie, moi rodzice trafili na Wołyń. Tatuś zostałem zatem osadnikiem na Kresach Rzeczypospolitej”¹⁹.

У спогадах (і польських, і українських) часто зустрічаємо, що на Волині до Другої світової війни все було добре й прекрасно, панував спокій і злагода. Характерними слід уважати висловлювання Йосипа Зламанця „Вже давно відгриміла війна. Все менше залишається людей, які знають про конфлікт на Західній Україні, між німецькими окупантами, українськими повстанцями, червоними партизанами та, що прикро, між поляками та українцями. Вони до війни жили поруч сім'я з сім'єю, разом господарювали, родичалися. Я добре запам'ятав, щов нашої хаті, на стінах, висіли в два ряди ікони. Одні були овальні, інші – квадратні. Питаю в старіших людей: що це значить? „Круглі були католицькі, бо твій батько був католик, а квадратні – православні, цю віру сповідувала твоя мама”, – відповіли мені”²⁰ чи Євгенії Кропивнюк: „З сама із сусіднього села родом, а тут замужем. Осмеговичі. З одної сторони були поляки, з іншої – німці. І всі дружно жили. Гралися і з польськими і з німецькими дітьми. Одні других не обіжали. Дружно жили. Поки...”²¹ чи Володимира Янко: „Я житель села Майдан. До війни біля нашого села було село Діброва, де жили поляки. І поляки й українці до війни в дружбі та мирі жили. Ніякого насилля та погроз не було. А коли гітлерівські загарбники зайшли на нашу землю, вони все зробили для того, щоб посварити польські й українські народи”²². Інший приклад (з польського боку): „Взаємини між поляками і українцями склалися добре, я не пам'ятаю, щоб були якісь непорозуміння, просто навпаки, були сім'ї, що подружилися між собою, відвідували одне одних. Я пам'ятаю, був оркестр, який складався з поляків і українців, грали на забавах і весіллях, однаково польських як і українських”²³ або: „З українцями

¹⁹ Wspomnienia Heleny Wójtowicz z d. Karbowiak z osady Budki Kohyleńskie w pow. Włodzimierz Wołyński na Wołyniu 1930–1944, <https://wolyn.org/index.php/wolyn-wola-o-prawde/251-wspomnienia-heleny-wojtowicz-z-d-karbowiak-z-osady-budki-kohyleskie-w-pow-wodzimierz.html>

²⁰ Й. Зламанець, Тяжко ворухити минуле, „Народне слово” 2003, 10 липня, с. 2.

²¹ A. Zinczuk, pomysł, wybór, red., *Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943* / Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Reconciliation through Difficult Remembrance. Volhynia 1943, Lublin 2012, с. 277.

²² Страшні події на Волині: що розповів свідок польсько-українського конфлікту 1943–1944 рр., <https://www.5.ua/suspilstvo/strashni-podii-na-volyni-shcho-rozpoviv-svidok-polskoukrainskohokonfliktu-19431944-rr-173261.html>

²³ S. Mogielnicka, z d. Ziemiańska, Zagaje, Wołyń, [w:] W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa 2000, s. 1124–1125.

ми жили по-сусідськи, добре, як сусід з сусідом. Одні до других ходили. Моя двоюрідна сестра вийшла заміж за українця, а шлюб брали і діти хрестили в костелі [римсько-католицьким]. І так укладалося, що на польські свята запрошували українців, а на українське поляків”²⁴ (Anna Szumska, ur. 1919, Borki k. Lubomla) (Ганна Szumska, ur. 1919, Borki k. Lubomla) або „Не пам’ятаю, щоб до війни були якісь непорозуміння серед мешканців нашої колонії. На Волині в тому часі всі жили дружно, засновували спільні, змішані сім’ї, поряд з успіхом господарювали : поляки, українці, німці, євреї, а навіть чехи і білоруси траплялися. Лише як прийшли німці і українці одержали від них зброю, то все різко змінилося також і в нашій околиці”²⁵ (Bolesław Sawa, ur. 1927, Ludmiłpol w pow. Włodzimierz) або: „Ще на зламі років 1942/43 Різдвяні свята ми святкували спільно з українцями в сусідській, доброзичливій атмосфері так, як перед вибухом війни, не пам’ятаючи зради, якої в 1939 р. вчинила більшість українців і євреїв”²⁶. Учасник польської самооборони с. Гута Степанська на Волині, Владислав Кобилянський згадував про приязні відносини з українцями до 1939 р., про те, що окремі українські родини переходили на католицизм²⁷.

Львівський дослідник Богдан Гудь неодноразово вказував на ілюзорність та хибність такої візії міжвоєнного періоду, яка потім переросла у міф „втраченої Аркадії”²⁸. Він, як паралель, наводив період Визвольних змагань 1917–1921 р., коли перед 1917 р. польські землевласники Правобережної України писали про спокій та злагоду, які там панували, про те, як вони любили український народ, співали українських пісень. І, раптом, у 1917–1918 рр. ситуація кардинально змінилася і місцевий люд прийшов у стан озвіріння і фактично знищили велике польське землеволодіння. Український дослідник зауважив разючу подібність тональності спогадів польських землевласників чи членів їх родин про події на Київщині, Волині й Поділлі 1917–1918 рр. та поляків про події 1943–1944 рр. – у обох випадках очевидним є щире нерозуміння авторами причин ворожості щодо них вчорашніх, здавалося б, „добрих сусідів”.

²⁴ R.B. Pekało, oprac., „*Bery kosu, bery niż i na Lacha...*” – *relacje ocalałych z rzezi wołyńskiej*, „Pamięć.pl” 2013, nr 6, s. 48.

²⁵ Wspomnienia Bolesława Sawy z kolonii Ludmiłpol w pow. Włodzimierz Wołyński na Wołyniu 1939–1945, https://kipdf.com/wspomnienia-bolesawa-sawa-z-kolonii-ludmipol-w-pow-wodzimierz-woyski-na-woyniu_5ab4b4031723dd499c640b81.html

²⁶ Świadkowie mówią, *op. cit.*, s. 40.

²⁷ W. Kobyłański, *W szponach trzech wrogów*, Chicago 1988.

²⁸ Б. Гудь, Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект, Харків 2011, с. 373; Б. Гудь, З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XX – першій половині XX ст., Харків 2018, с. 331; В. Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, wyd. 2, poszerzone i uzupeł., Warszawa 2018, s. 298–299.

В українських спогадах навіть на фоні визнання існуючого порозуміння між українцями та поляками проступають ознаки прихованого напруження. Одним із мешканців с. Жуличі Томашівського повіту поміж іншого констатував: „Українці і поляки в селі жили дружно між собою до 1938 року. Ходили одні до других на весілля, кумувати. Але католицькі ксьондзи підбурювали своїх парафіян і дорікали їм за те, що для хрещення польських дітей брали українців. У 1938 році, перед війною почався рух проти українців під назвою „крокусів”. Руйнували і палили церкви, вночі нападали на українські хати, били вікна...”²⁹. У свідченнях українців проступає образа, яка лише накопичувала: „Польський ураган ламав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і все це діялося у ХХ столітті... з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, за підтримки Ватикану... Нищівну роботу на Волині проводили осадники, вони зневажали людей... В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущання над народом, священиками, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди”³⁰. Ба більше – як твердила Антоніна Солодуха ще до війни у магазині брата у Володимирі її батька Метика (який був поляк, син від першого шлюбу бабусі) поляки вели розмови на кшталт „До якого часу ми будемо тих українців терпіти? Треба їх різати і вбивати”³¹. Подібне описував й Іван Тищук: коли розпочалася війна, поляк Макрацький, невідомо чому, говорив, що ще будемо бити хлопів (як називали українців)³².

У своїх спогадах знаний український дисидент Євген Сверстюк відзначив дуже важливу деталь: очевидно, були люди, які зі знанням справи говорили про жорстокий окупаційний режим польської влади, яка уміла демонструвати свою зверхність і не вміла зберегти ті іскри приязні, що виникли під час спільних операцій Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського у 1920 р. А проте жодної неприязні до поляків з дитинства не виніс і пригадував, що дуже співчував біженцям із Лодзі, які поселились в нашій хаті на початку вересня 1939 р.³³. Водночас, Ярослав Грицак висновковує, що з оповідей людей покоління, чий дитинство й юність припали на міжвоєнні та воєнні роки, простежуються причини нелюбові до поляків, а мотом їхніх спогадів виступає часто

²⁹ В. Борисенко, Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя, [w:] Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічні дослідження, Київ 1997, с. 9–22.

³⁰ Г. Стецюк, Непоставлений пам'ятник. Спогади, Вінніпег 1988, с. 14–15.

³¹ Волинська трагедія в історіях свідків. URL: <https://konkurent.ua/publication/9941/volinska-tragediya-v-istoriyach-svidkiv/>

³² О. Жарчинська, підгот., Українсько-польська різня 1943 року. Кому це було потрібно?, „Вісник: український тижневик” 2003, 8 травня, с. 13.

³³ Є. Сверстюк, Волинь. Спогад війни., <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/04/17/120773/>

повторювання фрази, що поляки були гірші від советів, бо совети прагнули забрати тіло, а поляки – ще й душу³⁴. Змальовуючи ситуацію міжвоєнної на Західній Україні варто згадати спогади Вінценти Романовського „Каїнові дні”³⁵. Він, зокрема, згадує, що навесні 1943 р. не один волинський селянин вийшов зі своєї домівки не із зерном у жмені, а з ножем, затиснутим у руці. Бо бачив нагоду помсти за реальні та уявні кривди, яких він зазнав у міжвоєнний період від Польської держави. Вінценти Романовський звинувачував тисячі й тисячі волинських селян в участі в антипольських акціях, не згадуючи водночас про якісь примусові акції чи мобілізації.

Війна означала для поляків знищення тодішнього світу, ба більше – ситуацію, коли вони стали об’єктом репресій як національна та суспільна група. У спогадах зафіксовані вибухи ворожості зі сторони українців та євреїв уже з перших днів, а після 1939 р. – і росіян. Спогади містять описи ворожих акцій проти польського війська й службовців, а інколи й проти цивільних. У світлі спогадів поляки після початку воєнних дій стають об’єктом об’єднаної атаки з усіх сторін³⁶.

Кульмінаційним моментом воєнних подій у розповідях і українців, і поляків є опис смерті найближчих людей, часто поєднаний зі знищенням місцевості, у якій мешкала родина свідка. Трагедії зазвичай передували подібні події в інших населених пунктах. Описи атак на інші українські чи польські поселення містять інформацію про звірячу й бездумну жорстокість нападників. Причому і в українських, і в польських спогадах такі напади змальовані досить натуралістично.

Події в українських чи польських селах зазвичай мали схожий характер. Якщо йдеться про напади на окремі сім’ї чи хутори, то здебільшого група озброєних чоловіків нападала на будинок або родину у момент її роботи на події або в дорозі. Членів родини по-звірячому вбивали на місці або після перевезення до пункту загону, про що дізнаємося зі спогадів тих, кому дивом вдалося втекти. У разі знищення цілих місцевостей зазвичай застосовували раптові атаки, часто нічні, або навпаки, серед дня, за участі німців, проти яких самооборона не виступала і тому поселення залежало від милості нападників. Сили агресора зазвичай переважали. І навіть якщо в українському чи польському селі була самооборона, вона переважно не мала змоги відвернути

³⁴ Я. Грицак, Що по Гедройцеві, „Критика” 2006, ч. 11 (109), с. 4–5.

³⁵ W. Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa 1990.

³⁶ О. Калішук, Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси, Львів 2013, с. 90.

трагедію. Зазвичай опис знищення села має апокаліптичний характер. Нападники постають сильними й дисциплінованими, якщо йдеться про військову акцію, але водночас – це дика орда, якій притаманні найнижчі інстинкти вбивць, що використовують особливі тортури та способи позбавлення життя не тільки чоловіків, а й дітей, жінок, стариків. Усіх атакованих убивали, за будови та майно спалювали, живий інвентар вивозили. Масові атаки на село спричиняли його знищення й евакуацію мешканців. Польські родини переважно переїздили до волинських міст, а українські ж – до найближчих родичів. Свідки часто описують таємні походи до власних домівок, щоб забрати хоча б частину майна, відкопати сховані цінності, оцінити стан знищення і т. д. Однак мало хто наважувався повертатися до села, навіть після припинення хвилі внутрішньої боротьби.

Польські мемуаристи переконані, що українці стали у період Другої світової війни уособленням небезпеки для усіх, хто належав до польської нації, страшним ворогом, який мав на меті знищення поляків. З іншого боку у мемуарах реєстровані приклади інколи зовсім нормальних взаємних стосунків – допомоги та співпраці. Потрібно також пам'ятати про декларовану традицію доброго співіснування передвоєнних часів. Щоб це неймовірно складне переплетення розплутати, як правило свідки роблять поділ українців на злих та добрих. У польських мемуарах можна простежити переконання, що злі українці – це чужі, немісцеві, які знищили існуючий до цього часу лад і спокій. Зазвичай вони ототожнюються свідками зі сформованими структурами політичного руху або воєнного. При цьому автори польських спогадів не завжди правильно і точно називають формування українців, і вживаючи терміни „бульбівці”, „бандерівці” до тих формувань, які не підпорядковувалися Тарасові Бульбі-Боровцю чи проводу ОУН Бандери. Злі українці описуються у різний, але негативний, спосіб: як бандити, члени ОУН, воїни УПА, бульбівці, бандерівці, різуні і т.д. Їх імідж має усі диявольські риси. Вони мають найгірші наміри, ними керує зоологічна ненависть до усього, що є польським, вони вбивці-садисти і, звичайно, прислугуються самому сатані, тобто німцям. Вони несуть повну відповідальність за усі польські нещастя на Волині.

Від „своїх”, „місцевих” українців автори спогадів стараються відсунути вину. Трапляються, звичайно, випадки, що приятель до цього часу сусід, а зокрема його син, проймається ненавистю, долучається до різунів та страшними вбивствами демонструє свою відданість справі. Однак, зазвичай, ситуація є іншою. Хоч свої також беруть участь у нападах на сусідні польські села, роблять це під примусом, боячись репресій зі сторони фанатиків.

На відміну від польської мемуарної літератури в українській мемуаристиці присутнє ототожнення нападників не з якимось політичним чи військовим формуванням, а власне з нацією. Іноді, коли стосується каральних акцій за участю польських шуцманів українські свідки називають їх «німцями» (очевидно, через наявність німецького керівництва). При цьому найчастіше воно робиться авторами спогадів на мовній підставі. Хоча й тут є винятки, коли стосується нападів за участі місцевих колоністів, які володіли українською мовою. Українські автори мемуарів часто-густо називають конкретні прізвища своїх сусідів, які приймали участь у збройних нападах, а іноді вважають, що саме місцеві поляки, є призвідцями трагедії. При цьому частіше українські свідки стверджують факт обізнаності польських співмешканців про напад відсутність при цьому допомоги українцям. Хоча, очевидно, є й факти попередження про небезпеку, коли українцям вдавалося уникнути трагедії.

І в українських, і в польських спогадах, крім чорно-білого зображення подій, спостерігаємо розуміння того, що у кровопролитті повинні обидві сторони. У Михайла Подворняка зустрічаємо наступний діалог: „Під вечір той самий хлопець провів мене полями до іншого села, а коли ми були самі на полі, він спитався мене: – Скажіть мені щиро, чи це правда, що на Волині українські повстанці вбивають поляків? – Так, вбивають, – відповів я, – але треба вам знати, що поляки вбивають також українців”³⁷.

У левовій частці спогадів простежуємо, що польські мешканці Волині не вірили у можливість нападу на свій населений пункт: „З українцями ми жили в згоді і незважаючи на те, що доходили до нас інформації про мордування польських сімей бандерівцями ми повірили запевненням наших українських сусідів, що нічого нам не загрожує, ми маємо міцну позицію, адже вони також користуються нашим млином і кузнею, а брат Олександр був ними цінуваний за надання агрономічних порад”³⁸.

Окремої розмови потребує ідентифікація у „волинських” свідченнях нападників. Слід не забувати, що розбій вчиняли вночі, а щоб не впізнали, нападники зав’язували обличчя. Відповіді на запитання, хто так вчинив, можуть бути неоднозначними: „не відомо, хто і що, чорт їх знає, що то за банда якась, і німці, і совети, і поляки, і всі разом, всьо там било”³⁹.

³⁷ М. Подворняк, Вітер з Волині. Спогади, Вінніпег 1981, с. 237.

³⁸ E. Lipkowski, „*Musicie zginąć, nie ma tu dla was miejsca*”. *Lipkowa rzeź w kolonii Rogowicze, gm. Chorów, pow. Horochów, woj. wołyńskie*, <https://martyrologiawspolskich.pl/news/zbiory/multimedia/relacje-swiadkow/54220,quotMusicie-zginac-nie-ma-tu-dla-was-miejcaquot-Lipcowas-rzez-w-kolonii-Eogowicz.html>

³⁹ Цит. за: У пошуках правди: зб. мат. Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (м. Луцьк, 20–23 травня

У спогадах українців і поляків знаходимо описи знущань боївок над цивільним населенням, відтинанням носів та вух і навіть розпинання людей, вкидання дітей до криниць. На підлягають сумніву факти гвалтувань жінок, вбивства старших, жінок, дітей і навіть немовлят. При цьому слід пам'ятати, що у спогадах свідків нерідко трапляються легендарні нашарування, повторення поширених стереотипів, коли люди починають вірити, що на власні очі бачили те, що неодноразово чули чи як мовлено „загальновідомі речі”.

У спогадах і українців, і поляків фіксує не надто приємні факти, коли сусіди не підставляли плече допомоги. Для поляків вражаючою була поведінка не ворогів, а друзів. Адже з ворогами і так все очевидно, а коли зраджували друзі, то це особливо болісно. Поляки болісно згадують про тих місцевих, з якими вони жили до війни, сусідів, а потім стали їх переслідувачами. Українка Віра Шотило з Чернчиць (нині Луцьк) пригадувала, що під час нападу Ляшук свою поранену доньку заніс у погріб до сусідки-польки, але та продала і дівчину забили⁴⁰.

Неможливість замовчати численні випадки знищення цивільних породила інший феномен, який отримав назву „відплатна акція”. Цим терміном намагаються виправдати й применшити ті акти „геноциду”, які вчиняли різні формації над українським населенням. Прикметно, що у спогадах і українські, і польські автори уникали згадок про відплатні акції власної сторони. Хоча, звісно є й винятки. Частково напади українців на поляків, висвітлено у спогадах М. Федорчука⁴¹, Василя Яшана⁴² та ін. Так, Данило Шумук⁴³ обізнаний із трагедією с. Домінополь, де проживало близько 150 родин поляків, котрі були знищені в результаті „акції” проведеної СБ ОУН, був обурений і вражений нею. Книжка-спогад Стефана Дембського⁴⁴, одного з тих, хто був у лавах Армії крайової, містить сцени не лише жорстоких вбивств, скоєних вояками АК, а й катувань та колективного згвалтування. І тут прикметною є реакція на цю книгу – вона наразилася на гостру критику у комбатантських середовищах.

У цьому контексті також цікаво простежити як у спогадах взаємопов'язані волинські та холмські сюжети. Так, Феодосій Бохотниця твердив наступне:

2003 р.), Луцьк 2003.

⁴⁰ О. Лівіцька, Спочатку вибили Чернчиці, на Трійцю. З чого на Волині починався кривавий липень 1943-го. Спогад, <https://pershyj.com/p-spochatku-vibili-chernchitsi-na-triitsyu-z-chogo-na-volini-pochinavsya-krivavii-lipen-1943go-spogad-51160>

⁴¹ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади, кн. 1, Львів 1993.

⁴² В. Яшан, Під брунатним чоботом, Торонто 1989.

⁴³ Д. Шумук, Пережите й передумане. Спогади й роздуми українського дисидента – політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.), Київ 1998, с. 130–132.

⁴⁴ S. Dąbbski, *Egzekutor*, Warszawa 2010.

„У нас [на Волині] було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: „Давайте допоможемо, бо там біда! Холмщину пам'ять і б'ють!”⁴⁵. Михайло Подворняк своєю чергою згадував: „Доходили до нас чутки, що на українських землях за Бугом, в т. зв. Генеральному Губернаторстві польська партизанка жакливо переслідує наш народ. Невідомо, чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків”⁴⁶.

У спогадах і українців, і поляків дуже опосередковано відображено вплив на ескалацію конфлікту „третьої сторони”. Такі сюжети з'являються радше у представників національно-визвольних рухів. Так, курінний УПА Макс Скорупський, описуючи стан українців на квітень 1943 р., писав: „Деякі польські села дістали від німців зброю для поборювання українських партизан. Найближче положене від лісу польське село Кути (Шумського району) тероризує довколишнє наше населення. На всі ці вістки хлопці затискають кулаки і чекають наказу командира, певні, що караюча рука українського потоптаного народу як месники за народні кривди... Загрози з боку поляків, які дістали від німців зброю проти нас, змусила домовитись виконати спільну атаку на Кути...”⁴⁷. Подібні свідчення зустрічаємо й у поляків: „Село Підлужне оточене і спалене, мешканців розстріляно. Злазне спалене дощенту [...] Нападаємо раптово з лісу і робимо ґрунтовні чистки [...] У кожному селі насамперед спалюємо млини і церкви, отож невдовзі на засягу кільканадцяти кілометрів уже немає жодного млина, жодної церкви, жодного попа. Так само знищуємо і пам'ятники”⁴⁸. Хоч, звісно, у міркуваннях про причини конфлікту такі згадки зустрічаємо: „[...] ту всю біду, яка між поляками та українцями під час війни була, німці нарobili! Ми ж раніше всі мирно жили, товаришували, в гості ходили. А потім усе раптом дуже сильно змінилось... Німцєві ворожнєча була вигідна, щоб ні українці, ні поляки їх не чіпали, а між собою билися”⁴⁹.

Окремого розгляду потребує питання наскільки накладаються в українських та польських спогадах кількісні показники. Згаданий Роман Кутовий провів цікаве порівняння свідчень, записаних у 607 населених пунктах 11 регіонів сучасної Волинської області, згаданих у Владислава та Еви Семашків

⁴⁵ М. Іваник, упоряд., Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах, Львів 2014, с. 127.

⁴⁶ М. Подворняк, Вітер з Волині. Спогади, Вінніпег 1981, с. 175.

⁴⁷ М. Скорупський, Туди, де бій за волю. Спогади курінного УПА, Київ 1992, с. 351.

⁴⁸ *Relacja policjanta*, опрац. G. Motyka, „Karta” 1998, nr 14.

⁴⁹ В. Данилюк і С. Думська, „То все німець нарobili...” „Волинська газета” 2011, 8 вересня, с. 10.

та українських пошуковців. Кількість жертв, наведена польськими та українськими дослідниками, збігається або неістотно вирізняється лишень у близько 20 %, приблизно для такої ж кількості випадків розбіжність в оцінках коливається у межах 20–100 %; у близько 60 % випадків розбіжності величезні – різниця доходить у 50 разів щодо українських жертв, а щодо польських навіть у 150 разів⁵⁰. Питання верифікації даних про кількість жертв є викликом для сучасних національних історіографій. Водночас, аналіз українських та польських досліджень показує, що у розрізі визначення територій, де конфлікт набув найбільшої інтенсивності, можемо ствердити збіг даних.

На жаль, як висновковує Влодзімеж Менджецький: „Воєнні волинські мемуари формують неминуче враження, що є обов’язковою схема, яка висвітлювала польську трагедію у можливий художній і яскравий спосіб. Цей народ не без провини, але чесний і люблячий, приязно налаштований до світу, став предметом ненависті і атаки”⁵¹.

Услід за Ярославом Сирником повторимо: „Події з минулого ми укріплюємо у різний спосіб. Ми плакаємо її у власній пам’яті, ми розповідаємо, ми пригадуємо, ми записуємо. З часом виявляється, що навіть „істотних спогадів” є настільки багато, що з’являється потреба їх вибірки. Виявляється одночасно, що спогади різних осіб тікають із собою в різноманітні свідчення: час від часу прямують за собою, час від часу доповняються, нерідко також входять в колізію. Буває, що ми „пам’ятаємо інакше”, ми „відрізняємося пам’яттю”. Вибірка спогадів стає актом суспільного виміру, наслідком чого є поява каталогу/каталогів знання про минуле, дихотомічно (знання «вартісне» і «не вартісне», «правдиве» і «фальшиве», «наукове» і «не наукове», «наше» і «чуже»)⁵². Так чи інак, навіть цей аналіз наявного масиву спогадів, які стосуються українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни вкотре виявляє наскільки гостроактуальним є завдання їх верифікації.

⁵⁰ Р. Кутовий, Спогади як джерело даних про цивільні жертви українсько-польського збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни, „Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки” 2011, № 10, с. 102.

⁵¹ W. Mędrzecki, *Polskie relacje pamiętnikarskie...*, *op. cit.*, s. 227–232.

⁵² J. Syrnyk, *Postpamięć i świadkowie...*, *op. cit.*, s. 218.

STRESZCZENIE

„OBSZARY WSPOMNIEŃ” UKRAIŃCÓW A POLAKÓW O TRAGEDII WOŁYŃSKIEJ: WSPÓLNE I ODMIENNE

W artykule przeanalizowano wspomnienia ukraińskich i polskich świadków tragedii wołyńskiej. Pokazano ich wspólne i odmienne doświadczenia. Odtworzono obraz Wołynia przedwojennego, ujawniono proces narastania konfliktu między Ukraińcami i Polakami. Autorka wskazuje na silne emocje we wspomnieniach z czasu II wojny światowej. Jej zdaniem konieczna jest weryfikacja wspomnień jako źródła historycznego.

SŁOWA KLUCZOWE:

Wołyń, relacje, wspomnienia, II wojna światowa

ABSTRACT

„AREAS OF MEMORIES” OF UKRAINIANS AND POLES ABOUT THE VOLHYNIAN TRAGEDY: COMMON AND DIFFERENT

The article analyzes the memories of Ukrainian and Polish witnesses of the Volyn Tragedy. Shown are common and different in their experiences. The visions of pre-war Volhynia were recreated, the presence in the memories of the growing conflict between Ukrainians and Poles was revealed. The author points to strong emotions in the memories of the Second World War. According to the author, it is necessary to verify the memories as historical sources.

KEYWORDS:

Volhynia, accounts, memories, World War II

Автори:

dr hab. Oksana Kaliszczyk – Wołyński Państwowy Uniwersytet im. Lesi Ukrainy.

Каліщук Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

Wręczenie dyplomu uznania panu Mirosławowi Dederko.

Od lewej: Mirosław Dederko, Andrzej Rybak, Małgorzata Chmielewska, Robert Kozyrski